

УДК 342.565.2(477)

А.В. Лужанський

РЕАЛІЗАЦІЯ СУДАМИ ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО ОРГАНУ СУДОВОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

З огляду на конституційне визначення України як правової держави, головною метою діяльності якої є утвердження прав і свобод людини і громадянина, питання забезпечення дотримання принципу верховенства права та законності завжди було й залишається одним з головних у організації здійснення судочинства. Дія та застосування судами законів та інших правових актів на пряму залежить від їх конституційності.

Однією з найбільш ефективних гарантій верховенства права є судовий конституційний контроль, що здійснюється автономним органом конституційного контролю.

Зважаючи на наявність в Україні єдиного органу конституційної юрисдикції – Конституційного Суду України та враховуючи його повноваження, визначені ст. 150 Конституції України, в умовах відсутності у фізичних осіб права на подачу конституційної скарги надзвичайно важливого значення набуває проблема ініціювання судами загальної юрисдикції процедури конституційного контролю.

Фактично від того, якою мірою судами України реалізується аналізоване повноваження, значною мірою залежить ефективність функціонування судової влади в цілому, а також відповідність наслідків здійснення правосуддя його меті – захисту гарантованих Конституцією України та законами України прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Окремі аспекти цієї проблеми були предметом досліджень таких науковців і юристів-практиків, як П.П. Пилипчук, А.О. Селіванов, В.В. Сердюк, І. Назаров, К. Бабенко та інші.

Разом з цим вона не втратила своєї актуальності, оскільки в науковій літературі достатньої уваги її комплексному вивченню не приділялося.

Зокрема, невирішеними частинами загальної проблеми є недостатня дослідженість особливостей механізму реалізації судами загальної юрисдикції визначеного законом права на ініціювання питання щодо звернення Верховного Суду України з конституційним поданням до Конституційного Суду України, недосконалість згаданого механізму, зокрема відсутність на законодавчому рівні права ініціювати Пленумом Верховного Суду України таке звернення за власною ініціативою.

Ця стаття присвячена пошуку додаткових шляхів вирішення згаданих проблем на основі комплексного порівняльно-правового дослідження процесуальних взаємовідносин судів загальної та конституційної юрисдикції в Україні та за кордоном, форм і реальних механізмів правового регулювання цього питання, оцінки ефективності відповідних повноважень судів загальної юрисдикції

в Україні на сучасному етапі розвитку громадянського суспільства та становлення правової держави; цілями статті є підготовка пропозицій щодо внесення змін до чинного законодавства України на основі аналізу як його норм, так і законодавства іноземних держав.

Вирішення зазначеної проблеми має неабияке прикладне значення, адже від цього самим безпосереднім чином залежить як єдність судової практики зокрема, так і належне функціонування механізму судового захисту в цілому.

Побудова в Україні правової, демократичної держави безпосередньо пов'язана з практичним втіленням таких фундаментальних принципів, як верховенство Конституції та верховенство права. Очевидно, що ця проблема може бути розглянута як з погляду висвітлення її теоретичного змісту, так і через дослідження тих складових елементів системи державної влади, які є інституційними гарантіями забезпечення статусу Конституції як акта найвищої юридичної сили.

Як справедливо зауважувалося, у демократичних країнах питання визначення судової влади, структури судової системи, організаційно-правового порядку реалізації повноважень судовими органами, гарантії здійснення судової влади тією чи іншою мірою відображені в конституціях. Межі регулювання зазначених питань відрізняються та свідчать про ставлення до суду в країні, стан судової системи і про те, яке місце посідає ця гілка влади в державному механізмі.

Відповідно до ч. 3 ст. 124 Конституції України, ч. 2 ст. 1, ч. 1 ст. 47 Закону України "Про судоустрій України", судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. На Верховний Суд України, наряду зі здійсненням правосуддя, покладено завдання забезпечувати однакове застосування законодавства усіма судами загальної юрисдикції. Однак цієї мети неможливо досягнути за рахунок лише передбаченого ч. 2 ст. 47, ч. 2 ст. 55 зазначеного Закону права надавати судам роз'яснення з питань застосування законодавства, у т.ч. через постанови Пленуму Верховного Суду України.

Надзвичайно важливим і чи не найефективнішим способом забезпечення однакового застосування законодавства є передбачене ч. 1 ст. 150 Конституції України, п. 4 ч. 2 ст. 47, п. 7 ч. 2, ч. 8 ст. 55 Закону України "Про судоустрій України", ст. ст. 40, 41 Закону України "Про Конституційний Суд України" право Верховного Суду України звертатися до Конституційного Суду України у випадках виникнення у судів загальної юрисдикції при здійсненні ними правосуддя сумнівів щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів. Зазначене повноваження реалізується через колегіальний орган – Пленум Верховного Суду України, до компетенції якого віднесено прийняття відповідного рішення у формі постанови. У цьому є своя проблема, оскільки процедура від розгляду відповідного питання судом до його розгляду на Пленумі Верховного Суду України займає певний час.

Відповідно до ч. 2 ст. 10 його Регламенту, затвердженого Постановою Пленуму Верховного Суду України від 10 червня 2002 року № 75, рішення про звернення

до Конституційного Суду України з питань конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів приймається Пленумом за поданням Голови Верховного Суду України або за пропозицією судових палат Верховного Суду України.

Аналіз положень чч. 1, 2 ст. 3, чч. 1, 2 ст. 6 Закону України “Про судоустрій України” дає підстави для висновку про те, що судом, який може звернутися до Верховного Суду України зі згаданого питання, є суд загальної юрисдикції першої, апеляційної та касаційної інстанцій незалежно від спеціалізації суду, у т. ч. і Верховний Суд України при перегляді справ у зв’язку з виключними обставинами у порядку, встановленому процесуальним законом; перегляді справ у касаційному порядку у випадках, встановлених законом; розгляді у випадках, передбачених законом, інших справ, пов’язаних з виключними обставинами (Судові палата у цивільних справах, у кримінальних справах, у господарських справах, в адміністративних справах та Військова судова колегія).

Згідно з ч. 3 ст. 8 Цивільного процесуального кодексу України⁶ (далі – ЦПК України), ч. 5 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) у разі виникнення у суду сумніву під час розгляду справи щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України, вирішення питання про конституційність якого належить до юрисдикції Конституційного Суду України, суд звертається до Верховного Суду України для вирішення питання стосовно внесення до Конституційного Суду України подання щодо конституційності закону чи іншого правового акта.

Звертає на себе увагу факт відсутності аналогічних норм у Господарському процесуальному та Кримінально-процесуальному кодексах України (далі – відповідно ГПК України та КПК України).

За загальним правилом, визначеним ч. 1 ст. 83 Закону України “Про Конституційний Суд України”, у разі виникнення у процесі загального судочинства спору щодо конституційності норми закону, яка застосовується судом, провадження у справі зупиняється.

Відповідно до п. 4 ч. 1, ч. 2 ст. 201 ЦПК України, п. 3 ч. 1 ст. 156 КАС України, суд зобов’язаний зупинити провадження у справі у разі неможливості розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку іншого виду судочинства, зокрема конституційного, постановивши відповідну ухвалу. Згідно з чч. 1, 3 ст. 79 ГПК України господарський суд своєю ухвалою зупиняє провадження у справі в разі неможливості розгляду даної справи до вирішення пов’язаної з нею іншої справи, що розглядається іншим судом.

Разом з цим слід зазначити, що ст. 280 КПК України такої підстави для зупинення розгляду справи, як вирішення іншої справи, що розглядається в порядку іншого виду судочинства, наприклад конституційного, не містить і видається такою, що потребує приведення у відповідність до загального правила.

Констатуючи, що законом не передбачено зупинення провадження у справі у процесі загального судочинства в разі порушення питання щодо офіційного тлумачення Конституції України та законів України, Конституційний Суд України зазначив, що це було б відмовою в правосудді. До того ж суб’єкти

права на конституційне подання не можуть порушувати клопотання про визнання норм закону неконституційними і одночасно – про їх офіційне тлумачення, що виключає одне одного. Можна порушувати питання про офіційне тлумачення лише тих норм закону, які суб'єкт права на конституційне подання визнає конституційними.

Зважаючи на визначений ч. 2 ст. 125 Конституції України, ч. 1 ст. 47 Закону України “Про судоустрій України” правовий статус Верховного Суду України як найвищого судового органу у системі судів загальної юрисдикції, відсутність у зазначеного суду повноважень ініціювати звернення до Конституційного Суду України щодо конституційності законів та інших правових актів без попереднього отримання відповідного звернення суду загальної юрисдикції видається невиправданою. Очевидно, таку ситуацію слід змінити шляхом внесення відповідних доповнень до Закону України “Про судоустрій України”, адже роль і місце Верховного Суду України в системі судів загальної юрисдикції вимагають, щоб у його арсеналі були дієві інструменти, з допомогою яких можна було б оперативно й ефективно впливати на правозастосовчу діяльність судів з метою забезпечення однакового застосування ними законодавства. Зокрема, у п. 3 Висновків IV зустрічі Голів Верховних Судів держав Центральної та Східної Європи, яка проводилася 12-14 жовтня 1998 року, зазначалося: “На Верховний Суд покладається надзвичайно важлива правова місія. Тому вкрай необхідно, щоб він мав засоби до виконання цієї місії повною мірою, упродовж розумного строку, як це встановлено ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини”.

Своєрідним підтвердженням того, що процедура ініціювання судами загальної юрисдикції України звернень до Конституційного Суду України на сьогодні є занадто ускладненою та такою, що не відповідає актуальним потребам судочинства, можуть служити кількісні показники таких звернень.

Так, станом на жовтень 2008 року, за конституційними поданнями Верховного Суду України Конституційним Судом України прийнято 12 рішень (менше 7% від загальної кількості) та 2 ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження, за конституційними поданнями Вищого арбітражного та Вищого господарського судів України ухвалено одне рішення, а також постановлено три ухвали – дві про відмову у відкритті та одну про припинення конституційного провадження. Таким чином, за конституційними поданнями вищого спеціалізованого суду органом конституційної юрисдикції було прийнято чотири судових рішення, з яких лише одне по суті.

Очевидно, така невелика кількість рішень органу конституційної юрисдикції за зверненнями судів загальної юрисдикції свідчить не стільки про відсутність у їхній діяльності відповідних проблемних питань, скільки про неефективність існуючого механізму реалізації судами загальної юрисдикції відповідних повноважень.

До того ж Україна належить до групи країн, законодавство яких позбавляє суди загальної юрисдикції можливості безпосередньо звертатися до органу конституційної юрисдикції.

Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 116 Конституції Республіки Беларусь 1996 року, ч. 2 ст. 6 Закону Республіки Беларусь про Конституційний Суд Рес-

публіки, ч. 2 ст. 22 Кодексу Республіки Беларусь про судоустрій та статус суддів, суб'єктами звернення до Конституційного Суду Республіки Беларусь з приводу конституційності нормативних актів є Верховний та Вищий Господарський суди Республіки Беларусь. Таким чином це питання врегульовано і в Молдові, суб'єктами звернення до Конституційного суду відповідно є Вища судова палата та Економічний суд (п. g) ч. 1 ст. 135 Конституції Республіки Молдова 1994 року, пп. d), e) ч. 1 ст. 25 Закону Республіки Молдова про Конституційний суд від 13.12.1994 р. № 317-ХІІ).

До цієї самої групи країни належить і Болгарія. Відповідно до ст. 150 Конституції Республіки Болгарія, суб'єктами звернення до Конституційного суду є Верховний касаційний суд та Верховний адміністративний суд – якщо встановлено невідповідність між законом та Конституцією, вони призупиняють провадження у справі та вносять питання до Конституційного суду.

У той самий час у багатьох європейських країнах загальні суди мають значно ширші повноваження в цьому аспекті.

Так, у Польщі, наряду з Першим Головою Верховного Суду, Головою Головного Адміністративного Суду, які є самостійними суб'єктами звернення до Конституційного Трибуналу, кожен суд може внести до Конституційного Трибуналу правове питання стосовно відповідності нормативного акта Конституції, ратифікованим міжнародним договорам або закону, якщо від відповіді на правове питання залежить вирішення справи, що розглядається судом (п. 1 ч. 1 ст. 191, ст. ст. 192, 193 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року).

Згідно з п. d) ч. 1 ст. 130 Конституції Словацької Республіки 1992 року, п. d) ч. 1 §18, §19 Акта Національної Ради Словацької Республіки про створення Конституційного Суду Словацької Республіки, про процедуру Конституційного Суду та статус його суддів від 20.01.1993 року № 38/1993 Z.z. суб'єктом звернення до Конституційного Суду є будь-який суд (суддя) у зв'язку з його діяльністю.

У Чехії суд передає питання на розгляд Конституційного суду, якщо дійде висновку, що закон, який повинен бути застосований для вирішення конкретної справи, суперечить конституційному закону (ч. 2 ст. 95 Конституції Чеської Республіки 1992 року).

Законодавче закріплення права судів (незалежно від інстанційного рівня) звертатися у передбачених законодавством випадках до органів конституційної юрисдикції характерне і для ряду інших країн.

Наприклад, відповідно до пп. 9, 10 ч. 1 ст. 17 Закону Республіки Латвія “Про Конституційний суд” від 5 червня 2006 року, право подачі заяв про порушення справи про відповідність законів та підписаних або укладених Латвією міжнародних договорів (і до затвердження відповідних договорів у Сеймі) Конституції, про відповідність інших нормативних актів або їх частин правовим нормам (актам) вищої юридичної сили (пп. 1–3 ст. 16), а також про відповідність національних правових норм Латвії тим укладеним Латвією міжнародним договорам, які не знаходяться у протиріччі з Конституцією (п. 6 ст. 16), мають суд при розгляді цивільної, кримінальної або адміністративної справи, а також суддя відділу

Земельних книг при здійсненні запису нерухомої власності або пов'язаного з цим закріплення прав у Земельній книзі.

Згідно з ч. 1, пп. 1, 2 ч. 2 ст. 105, чч. 1–3 ст. 106 Конституції Литовської Республіки суди мають право звертатися до Конституційного суду щодо відповідності Конституції законів, інших актів Сейму, Президента Республіки та Уряду Республіки.

За законодавством Республіки Естонія, будь-який суд у випадках, передбачених ст. 5 Закону “Про конституційний нагляд і судову процедуру”, має право прямого звернення із конституційних питань до Державного суду, який поряд зі здійсненням перегляду судових рішень у касаційному порядку є одночасно і органом конституційної юрисдикції, виконуючи при цьому обов'язки суду конституційного нагляду.

Згідно з ч. 4 ст. 125 Конституції Російської Федерації 1993 р. Конституційний Суд Російської Федерації за скаргами на порушення конституційних прав і свобод громадян та за запитам судів перевіряє конституційність закону, застосованого або такого, що підлягає застосуванню у конкретній справі, у порядку, встановленому федеральним законом.

Ця конституційна норма деталізована у Федеральному конституційному законі від 21 червня 1994 року № 1-ФКЗ “Про Конституційний Суд Російської Федерації”, відповідно до ст.ст. 101, 103 якого суд при розгляді справи в будь-якій інстанції, прийшовши до висновку про невідповідність Конституції Російської Федерації закону, застосованого чи такого, що підлягає застосуванню у зазначеній справі, звертається до Конституційного Суду Російської Федерації із запитом про перевірку конституційності цього закону. У період з моменту ухвалення рішення суду про звернення до Конституційного Суду Російської Федерації і до прийняття постанови Конституційним Судом Російської Федерації провадження у справі або виконання ухваленого судом рішення у справі призупиняються.

За законодавством Російської Федерації, право суду на запит щодо конституційності одночасно є обов'язком суду.

Як зазначено у п. п. 2, 3 Постанови Конституційного Суду Російської Федерації від 16 червня 1998 року № 19-П “По справі про тлумачення окремих положень статей 125, 126 та 127 Конституції Російської Федерації”, суд загальної юрисдикції або арбітражний суд, дійшовши висновку про невідповідність Конституції Російської Федерації федерального закону або закону суб'єкта Російської Федерації, не має права застосовувати його у конкретній справі та зобов'язаний звернутися до Конституційного Суду Російської Федерації із запитом про перевірку конституційності цього закону. Обов'язок звернутися до Суду Російської Федерації з таким запитом, за змістом ч. ч. 2, 4 ст. 125 Конституції Російської Федерації у взаємозв'язку з її ст.ст. 2, 15, 18, 19, 47, 118 та 120, існує незалежно від того, чи була вирішена справа, яка розглядається судом, що відмовився від застосування неконституційного, на його думку, закону на основі безпосередньо діючих норм Конституції Російської Федерації.

Відповідно до ст. 78 Конституції Республіки Казахстан від 30 серпня 1995 року (зі змінами та доповненнями від 21.05.2007 р.), суди не мають права

застосовувати закони та інші нормативні правові акти, що обмежують закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина. Якщо суд вбачає, що закон чи інший нормативний правовий акт, що підлягає застосуванню, обмежує закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина, він зобов'язаний призупинити провадження у справі та звернутися до Конституційної Ради з поданням про визнання цього акта неконституційним. Суди Республіки Казахстан є учасниками конституційного провадження (п. 7 ч. 1 ст. 20 Закону “Про Конституційну Раду Республіки Казахстан”).

Суди Вірменії в порядку, установленому Конституцією та Законом про Конституційний Суд, можуть звертатися до Конституційного Суду з питань конституційності положень нормативних актів, що стосуються конкретної справи, що знаходиться в їхньому провадженні (п. 7 ч. 1 ст. 101 Конституції Республіки Вірменія (зі змінами) від 27 листопада 2005 року).

Такого роду повноваження судів є характерними не лише для країн з республіканською формою правління, але й для деяких конституційних монархій. Так, наприклад, відповідно до ст. 163 Конституції Іспанії, “якщо судовий орган дійде висновку під час розгляду якоїсь справи, що будь-яка норма, що має силу закону і застосовувана до даної справи, може суперечити Конституції, то він може ставити це питання перед Конституційним судом за умов, у формі та в порядку, передбачених законом, але в жодному разі не призупиняти закон”.

Що стосується України, на думку автора, необхідно спростити процедуру ініціювання судами загальної юрисдикції питання звернення до Конституційного Суду України у передбачених законом випадках, надавши їм право безпосередньо звертатися до єдиного органу конституційної юрисдикції, тим більше, зважаючи на такий, що заслуговує на увагу, іноземний досвід.

Звичайно, це справа не одного дня, адже практичне впровадження цієї ідеї потребуватиме внесення змін до ст. 150 Конституції України, яка визначає коло суб'єктів звернення щодо вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Конструкція ч. 1 ст. 83 Закону України “Про Конституційний Суд України” побудована таким чином, що необхідності у внесенні змін до зазначеної норми немає. Разом з цим стосовно згаданої у ній безпосередньої підстави для зазначеного звернення – виникнення у процесі загального судочинства спору щодо конституційності норми закону, яка застосовується судом, – зовсім не обов'язково, що такий спір виникне саме між сторонами у справі, натомість під час її розгляду таке питання цілком може виникнути у суду. Визначення цієї підстави, наведене у п. 4 ч. 2 ст. 47, п. 7 ч. 2, ч. 8 ст. 55 Закону України “Про судоустрій України”, ч. 3 ст. 8 ЦПК України, ч. 5 ст. 9 КАС України, як “виникнення у суду загальної юрисдикції під час розгляду справи сумніву щодо відповідності закону чи іншого правового акта Конституції України” видається більш вдалим і логічно обгрунтованим.

Що стосується інших проблем, чинним законодавством України недостатньо врегульована процедура подачі судом звернення до Верховного Суду України та попереднього розгляду такого звернення – зокрема не передбачено обов'язкового надсилання копії відповідної ухвали, строків її надсилання, не зазначено, в який строк таке звернення має бути попередньо розглянуто і ким, хто саме має право відмовити у його задоволенні та в якій формі, строків повідомлення про таку відмову та її процесуальних наслідків. Видається, що в аспекті цієї проблематики існують перспективи подальших розвідок як на теоретичному рівні, так і в практичній площині, зокрема шляхом розробки відповідних законопроектів.

Як узагальнюючий висновок, слід зазначити, що, на думку автора, існує, як мінімум, два за ступенем їх радикальності варіанти вирішення проблеми удосконалення механізму ініціювання загальними судами України звернень до органу конституційної юрисдикції в залежності від сприйняття цих пропозицій суб'єктами законодавчої ініціативи: перший – удосконалити існуючу процедуру шляхом її нормативної деталізації та узгодження між собою чинних законів, другий – принципово змінити таку процедуру, надавши повноваження загальним судам незалежно від їхньої спеціалізації та інстанційного рівня звертатися до органу конституційної юрисдикції не через Верховний Суд України, а безпосередньо.

Література

1. Конституція України// Відомості Верховної Ради України, 23.07.1996, № 30, ст. 141.
2. Бабенко К. Роль Конституційного Суду України у забезпеченні верховенства Конституції України. Вісник Конституційного Суду України. – 2007. – № 3. – С. 54.
3. Назаров І. Конституційні засади побудови судових систем країн Європейського Союзу. Юридична Україна. – 2008. – № 2. – С. 81.
4. Закон України “Про Конституційний Суд України”//Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, № 49, ст. 272.
5. Бізнес:законодавство та практика, 2002 р., № 17; Системний номер – v0007700-02.
6. Цивільний процесуальний кодекс України//Відомості Верховної Ради України, 08.10.2004, № 40, ст. 492, стор.1530, 40-42.
7. Кодекс адміністративного судочинства України//Відомості Верховної Ради (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст. 446
8. Відомості Верховної Ради України, 11.02.1992, № 6, ст. 56.
9. Відомості Верховної Ради УРСР, 12.01.1961, № 2, стор.15.
10. Ухвала Конституційного Суду України від 5 грудня 2002 року № 62-у/2002. Системний номер: v062u710-02.
11. http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=33377
12. <http://www.ncpi.gov.by/constsud/rus/References.html>
13. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во “Право”, 1996. – С. 228.
14. Мониторул Официал ал Р.Молдова № 8/86 от 07.02.1995.
15. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 1 / Под общ. ред. и со вступ. статьей директора Института законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации Л.А.Окунькова. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – С. 419.
16. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 2. – С. 721.
17. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 3. – С. 148.
18. http://www.concourt.sk/en/Act_38_1993/a_38_1993.pdf
19. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 3. – С. 516.
20. Латвияс Републикас Саэймас ун Министру Кабинета Зиньотайс, 1996, № 14; 1997, № 20.
21. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 2. – С. 353.

22. Сердюк В.В. Верховний Суд України: Витоки, сучасність, перспективи. Монографія. – К.: Істина, 2008. – С. 144, 145.
23. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С.Головатий. – К.: Укр. Правн. Фундація. Вид-во “Право”, 1996. – С. 439.
24. http://constitution.garant.ru/DOC_10001207.htm#sub_para_N_101
25. http://constitution.garant.ru/DOC_12011948.htm#sub_para_N_1
26. <http://www.constcouncil.kz/rus/norpb/constrk/#ra6>
27. <http://www.constcouncil.kz/rus/norpb/ocons/>
28. <http://www.concourt.am/russian/constitutions/index.htm>
29. Конституции государств Европы: В 3 т. Т. 2. – С. 90.